

ולכן כה חשוב ונצרך היה ליוסף להנציח גם דבר שאיננו שמח כל כך, ועוד להקדימו על פני ההודאה להקב"ה! וזאת עלינו ללמוד וליקח מוסר השכל, עד כמה גדולה חובה זו עלינו – לעשות חשבון הנפש עם עצמינו, כמה למדנו, התפללנו, מה עלינו לתקן, להשלים. וגם לא לשכוח – להודות ולהלל להקב"ה על כל רגע ורגע, נשימה ונשימה.

*

מאמר מיוחד

בעניין נוסח 'אבינו מלכנו' בעת מגיפה - 'עצור' מגפה

[עם כמה הוספות ממה שנתפרסם כבר]

הנה מאמר זה נכתב ב'עשרת ימי תשובה' דהאי שתא, ע"מ לפרסמו אז שיהיה הלכה למעשה

אך גלגל הקב"ה ולא היה סיפק בידי לגומרו, ורק עתה בא לידי גמר והנה 'תורה היא וללמוד אני צריך' (ברכות סב, א) – וגם יש בזה נפ"מ להלכה למעשה באם ח"ו לא יבוא משיח צדקנו – ויהיה תענית ציבור ביום **עשרה בטבת** וכבר נהגו (למנהג בני אשכנז) לומר 'אבינו מלכנו' בכל תענית ציבור, וא"כ נידון המאמר יהיה נפק"מ למעשה באותו זמן

והמאמר כבר נתפרסם, אך כעת בגליון 'אספקלריא' נוסף עליו כמה וכמה הוספות נכבדות וחשובות:

מקור תקנת אמירת אבינו מלכנו

א] בימי תענית ובעשרת ימי תשובה, אומרים אחר חזרת הש"ץ "אבינו מלכנו". והנה מקור אמירת תפילה זו בתענית (כה, ב): "תנו רבנן מעשה ברבי אליעזר שגזר שלש עשרה תעניות על הצבור ולא ירדו גשמים. באחרונה התחילו הצבור לצאת. אמר להם: תקנתם קברים לעצמכם, געו כל העם בבכיה, וירדו גשמים. שוב מעשה ברבי אליעזר שירד לפני התיבה ואמר עשרים וארבע ברכות ולא נענה. ירד רבי עקיבא אחריו, ואמר: **אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה. אבינו מלכנו למענך רחם עלינו, וירדו גשמים.** הווי מרגני רבנן. יצתה בת קול ואמרה: לא מפני שזה גדול מזה, אלא שזה מעביר על מידותיו, וזה אינו מעביר על מידותיו", ע"כ.

[ויעוי"ש במהרש"א בח"א שפירש את הכפילות "אבינו" – "מלכנו", וז"ל: "ואמר רבינו מלכנו כו'. אבינו ע"ש הוא אבינו וגו' ומלכנו ע"ש ויהי בישורון מלך וגו' ועד"ז יסד הפייט **אם כבנים רחמנו כרחם אב כו' ואם כעבדים כו' "**, עכ"ל].

ובמחזור ויטרי (סימן שמז) כתב מדוע תקנו לומר כן בימים הנוראים: "אבינו מלכינו רגילין ובאים מימי ר' עקיבא, כמו ששנינו במסכת תענית. פעם אחת גזרו תענית ולא

² יעויין במאמר בתחילת הדברים שביארנו את מקורות הדבר.

נענו. ירד ר' עקיבא לפני התיבה. ואמ' אבינו מלכינו חטאנו לפניך. א"מ עשה עמנו חסד למען שמך, וירדו גשמים. וכשראו שנענה בתפילה זו הוסיפו עליהם מדי יום ויום וקבעום לימי תשובה, עכ"ל.

וכן העתיק בבית יוסף (או"ח סי' תקפד סק"א) בשם הכל בו: "נוהגין בקצת מקומות לומר בראש השנה אחר התפלה אבינו מלכנו חטאנו לפניך, וכתב הכל בו (סי' סד כח ע"ד) שהטעם משום דגרסינן בפרק ג' דתעניות (כה:): שפעם אחת גזרו תעניות ולא נענו וירד רבי עקיבא לפני התיבה ואמר אבינו מלכנו חטאנו לפניך ומיד נענה, וכשראו הדור שנענה באותה תפלה הוסיפו עליו דברי בקשות ותחנונים^{כא} וקבעום לעשרת ימי תשובה עכ"ל", ע"כ לשון הב"י.

וכן הביא הטור (או"ח סי' תרב) לגבי עשרת ימי תשובה: "למחרתו מתענין ומתפללין תפלת תענית, והוא צום השביעי האמור בפסוק, ובהל' תענית פירשתיו. ובכל הימים שבין ר"ה ליוה"כ מרבין בתפלות ובתחנונים כמ"ש למעלה, ומוסיפין באבות זכרנו ובגבורות מי כמוך ובהודאה וכתוב לחיים ובשים שלום בספר חיים, ובאשכנז נוהגין לומר בוקר וערב אחר סיום שמ"ע א"מ על אלפא ביתא, וכ"כ רב עמרם, עכ"ל.

ובראבי"ה (ח"ב סי' תקלז) הביא את המקור מתענית וכתב ע"ז: "והעם הוסיפו עליהם כמו שהוסיפו על שבעה עניות דמתניתין דהתם. ושמעתי בשם רבי שמואל החסיד, 'אבינו מלכינו חטאנו לפניך' - עולה בגימטריא 'רבי עקיבא הוא יסדו', ואמר חד חסר היא הקריאה, עכ"ל.

והנה, באמת מנהג העולם לומר 'אבינו מלכינו' בתענית ציבור, ומנהג זה לוטה בערפל ולא ברירא מילתא מאין מקורו. בשו"ע (או"ח סי' תקסו ס"ד) מובא: 'נוהגים להרבות סליחות בברכת סלח לנו, ויש שאין נוהגים לומר סליחות עד אחר סיום י"ח ברכות, וכן הנהיגו הקדמונים בא"י והוא המנהג הנכון', עכ"ל. הרי שלא נזכר בשו"ע (וכן במ"ב שם) לומר 'אבינו מלכנו'. ובפשטות מכיון שמקור תקנת 'אבינו מלכנו' הוא מגמ' תענית שם, ושם מיירי בתענית ציבור - לכן הנהיגו לאמרם בכל תענית ציבור.

והנה, בתוספת מעשה רב להגר"א (סימן מט) מובא בזה"ל: 'בג' צומות לא היו אומרים אצלו סליחות, רק אבינו מלכנו בשחרית ומנחה'. וכוונתם ג' צומות היינו בי' בטבת, י"ז בתמוז, ותענית אסתר (ולא נתבאר מנהגו לענין סליחות שאומרים בבה"ב).

וראיתי למרן הגר"מ שטרנבוך שליט"א (ס' הלכות הגר"א ומנהגיו, אות קז - עמ' קכג) שכתב בזה"ל: "וחידוש הוא שלא אמרו אצל רבינו זצ"ל סליחות בג' תעניות, ויש חילופי

^{כא} והגאון רבי מנחם מנדל הכהן שפרן שליט"א בעוברו על מאמר זה, העירני בזה"ל: 'מהמאמר מובן שרבי עקיבא אמר הנוסח הארוך שבידינו. ואין נראה כן, אלא ר"ע אמר רק הבתים הראשונים והשאר הוא נוסח שהפייטנים הוסיפו כמו בנוסח ענו דהא בברייתא אמרו "מעשה בר"א שירד לפני התיבה ואמר כ"ד ברכות ולא נענה ירד ר"ע אחריו ואמר אבינו מלכנו אבינו אין לנו מלך אלא אתה א"מ למען רחם עלינו וירדו גשמים לא מפני שזה גדול מזה אלא וכו'", משמעות הברייתא שר"א התפלל בארוכה ולא נענה ור"ע התפלל תפלה קצרה ומיד נענה ולא שגם הוא אמר כל הנוסח הארוך שאנו אומרים, עכ"ל. ובאמת זה מבואר בלשון המחז"ו והכל בו דהוסיפו עליהם תחנונים וכו', כמבואר למעלה.

גירסאות במע"ר, ויש מפקפקים להיפך באמירת אבינו מלכנו בג' תעניות, שיש לחלק בין ג' תעניות שיסודם אינו מפני הצרות עכשיו אלא מה שאירע לאבותינו וכמבואר ברמב"ם פרק י"ג דתפילה (הלכה יח) ופ"ה דתענית, משא"כ בתענית גשמים שהם מפני הצרות עכשיו אומרים לכ"ע אבינו מלכנו, ומנהגנו לומר אבינו מלכנו גם בג' תעניות, והכל תלוי במנהג המקום, וז"פ.

ומיהו מה שנהגו בישיבות ועוד מקומות גם בשני חמישי ושני, כשלא מתענין בציבור כלל, לומר אבינו מלכנו צ"ב כיון שניתקן לתענית ציבור דוקא, ובזכרוננו שבימי המלחמה דרש מו"ר הגה"צ רבי משה שניידער זצ"ל לומר יום יום אבינו מלכנו, ואולי כיון דהיה עת צרה גדולה לישראל ומדינא היה ראוי להתענות, אפ אם מפני חולשה אין מתענין, אומרים אבינו מלכנו וצ"ב, עכ"ד הגר"מ שטרנבוך שליט"א.

וע"ע בערוך השולחן (סי' תקסו ס"ח) שכתב בזה"ל: "יש שאומרים הסליחות בברכת סלח לנו קודם החתימה, ואחרי הוידי שומרים הרשענו ופשענו עד הרחמים והסליחות חותמין הברכה חנון המרבה לסלוח, ואל רחום וענינו ומי שענה אומרים אחר התפלה שאינו מעניין סליחת עון, ואם שכח וחתם חנון המרבה לסלוח לא יאמרו הסליחות עד אחר התפלה, ויש מקומות שלכתחילה אין אומרים הסליחות עד אחר התפלה, וזהו מנהג א"י, ונכון הוא שלא להפסיק הפסקה גדולה באמצע התפלה וכן עתה המנהג בכל מדינתנו ולבד בבהכ"נ אומרים בסלח לנו, ואחר התפלה אומרים אבינו מלכנו", עכ"ל.

וכבר האריכו בספרי זמננו בכל זה, ויעויין בס' אשי ישראל (פרק מד סעי' יב) ובס' פסקי תשובות (סי' תקסו הע' 21), ובס' נטעי גבריא שקיבצו כל מקורות המנהגים בזה, ואכ"מ להאריך בזה יותר.

*

והנה, תיבות "אבינו מלכנו חטאנו לפניך" עולה – 489, ו"רבי עקיבא הוא יסדו" עולה – 487. וראיתי להמגיה בספר כל בו (הע' 332) שהביא כמה גימטריות, אך אינם עולות בדקדוק החשבון, ובס"ד מצאתי מביאים גימטריא שעולה בדקדוק נכון לפי החשבון, דתיבות "אבינו מלכנו חטאנו לפניך" בגימטריא מדוקדקת "רבי עקיבא יסדו" (479), וזה בלי תיבת "הוא" [וזה אולי כוונתו "חד חסר הוא הקריאה", בלי תיבת 'הוא'].

וראיתי מביאים מהגהות רבי אייזיק טירנא זצ"ל (אות קטו) שהביא הגימטריא לתיבות הנ"ל: "אבינו מלכנו חטאנו לפניך", שהוא בגימטריא "עקיבא בן יוסף יסד זה". אך זה עולה למנין 477. ושו"ר במטה משה (סי' תתא) שהביא כן בזה"ל: "אבינו מלכנו חטאנו לפניך" בגימטריא "עקיבא בן יוסף יסדו בו", או "יסד בזה", עכ"ל.

ויעויין בספר המנהיג (הלכות ראש השנה, עמוד שיג) שהביא שמנהג ספרד שלא לומר אבינו מלכנו: "ובצרפ' ופרובינצ' נהגו לומר מר"ה ועד הכפור אבינו מלכי, ולא נהגו כלל בספרד. ויש סמך למנהג צרפת, דאמ' בתעני' פרק [שלישי מעשה] בר' אליעזר שירד לפני התיבה ואמ' כ"ד רננות ולא נענה ירד אחריו ר' עקיבא ואמ' אבינו מלכנו חטא לפניך,

אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה, אבינו מלכנו רחם עלינו, ונענה. אב"ן ביסוד העמרמי, עכ"לכב.

והנה, בסידור "סדר עבודת ישראל" (י"ל בשנת תרכ"ח, עמ' 109) כתב עוד בסדר ה"אבינו מלכנו": "ויסדו תפלה זאת נגד ברכות שמנה עשרה, כיצד. אין לנו מלך – כנגד אבות. זכור כי עפר – נגד גבורות, עשה עמנו למען שמך – כנגד קדושה, חננו – כנגד אתה חונן, החזירנו – נגד השיבנו, סלח ומחל – נגד סלח לנו, בספר גאולה – כנגד גואל, שלח רפואה – כנגד רפאנו, חדש עלינו – נגד ברך עלינו, הרם קרן ישראל – נגד תקע, בטל מעלינו – כנגד השיבה, כלה כל צר – כנגד למלשינים, מחק ברחמך – כנגד על הצדיקים, הרם קרן משיחך – כנגד ולירושלים, הצמח לנו – כנגד את צמח, שמע קולנו – כנגד שמע, קבל ברחמים – כנגד עבודה, כתבנו בס' חיים – כנגד הודאה, נא אל תשיבנו – כנגד ברכה אחרונה (וכן באמת בחרו זה למנהג ספרדיים), וכנגד עשה למען שמך וכו' שאומרים באלקי נצור תקנו החרוזים של עשה למען וכו'. וזה גם הטעם למה אין אומרים אבינו מלכנו בשבת כי יש בו מעין שמנה עשרה של חול". [ושו"מ שכ"כ במטה משה (סי' תתא), יעוי"ש].

וסיים שם: "והנה בענין נוסחאות החרוזים שבתפלה זו וסדרן זה על זה יש שינוי רב בסדורים ובמנהגים השונים, וכל חרוזיה כמו שמצאתים בסדורים וכתבי יד סך כולם נ"ג, ומהם בררו להם בני ספרד כ"ט חרוזים, ובני אשכנז תפסו להם ל"ח חרוזים, ובני פולין מ"ד, וכנראה למטה בביאורם וכו'", עכ"ל.

*

נוסח – 'עצור' מגפה

ב[והנה, למעשה בתוך ה"אבינו מלכנו" אומרים ומבקשים: "אבינו מלכנו מנע מגפה מנחלתך". וזהו הנוסח המקובל מדורי דורות. אך הנה מציאה מצאתי בסידור הקדום סידור דרבי הירץ לרבי נפתלי הירץ טריוויש זצ"ל (י"ל בשנת ש"ך, עמ' 375) ששם כתב בזה"ל: "מנע מגפה. מהר"ם בעידן ריתחא אמר עצור מגפה", עכ"ל. והדבר מובא ג"כ בסידור 'אוצר התפילות' בפירוש 'עץ יוסף', ע"שכ.

^{כב} ופלא שבספר המנהיג גופא (סימן ע) שדן אם לומר אבינו מלכנו בשבת או לא, כתב בתוה"ד: "ובעל העתים ז"ל כתב ונהגו במקצת מקומות דאמרי אבינו מלכנו אפילו בשבת. ואנן לעניות דעתן לא חזי לן למימר אבינו מלכנו בשבת, ומי שאמרו טעות הוא בידו, דאפילו שמונה עשרה דאינון חובה בטלום רבותינו ז"ל בשבת, והיאך נאמר אבינו מלכנו דליתיה בכל התלמוד. וכן פסק ה"ר נתן ז"ל ושאר פוסקים שלא לאומרו כלל בשבת, והטעם שרבי עקיבא אמרו תחילה בתענית ציבור, ואין גוזרין תענית ציבור בשבת ע"כ". ואיך כתב דליתיה בכל התלמוד בזמן שהוא עצמו כתב בסי' סד ובסוף דבריו כאן שר"ע הוא שתיקן לאומרו.

וכבר העיר בזה המאירי בספרו מגן אבות (סי' כד): "ומה שאמר הרב שאינה רמוזה בכל התלמוד, הלא הוא נמצא עמנו פה במסכת תענית (כ"ה ב) והוא שאמרו שם מעשה ברבי אלעזר שירד לפני התבה אמר כ"ד חניות ולא נענה ירד אחריו ר' עקיבא אמר אבינו מלכנו חטאנו לפניך ונענה, הרי תפלה זו היתה ידועה אצלם כתפלה חשובה. וכן הדין [א.ה. שאומרים אותה בשבת] מפני שעיקרה לתשובה וליחוד השי"ת ושאלות כלליות להעמדת העם הנבחר אשר בקיומו שישגב שמו של ה"ה ית' שמו וית' זכרו וכו'", עיי"ש במתק לשונו.

^{כג} שוב הראני הגאון רבי מרדכי גנוט שליט"א (מחבר לוח 'דבר בעתו') שכבר הביא ידיעה זו בלוח השנה בשחרית, יום ד' בתשרי, בקטע "אבינו מלכנו", בזה"ל: אבינו מלכנו: בסי' ר' נפתלי הירץ טריוויש, כתב: בעידן ריתחא אומרים

נויש לברר מיהו זה אותו מהר"ם המוזכר כאן. וראה בזה להלן].

וביאור הדברים בפשטות הוא, דלשון "מנע" הוא שלא תבוא מכאן ולהבא, ואילו לשון "עצור" הוא כשקיימת מגיפה – שהקב"ה יעצור אותה. וכדאשכחן בקרא (במדבר יז, טו) דכתיב "וישב אהרן אל משה אל פתח אהל מועד **והמגפה נעצרה**". הרי חזינן דכשיש מגפה בפועל – נאמר בה לשון "עצירה" (וכמו שפירש שם הספורנו "והמגפה נעצרה. **שנרפאו החולים במגפה**").

וכן מצאנו ג"כ בשמואל ב' (כד, כא): "... ויאמר דוד לקנות מעמך את הגורן לבנות מזבח לה' **ותעצר המגיפה מעל העם**". וכן בתהילים (קו, ל): "ויכעיסו במעלליהם ותפרץ בם מגיפה. ויעמוד פנחס ויפלל **ותעצר המגיפה**".

*

מניעה מלהתפשט עוד

ויש להוסיף, דהן אמנם גם לשון "מנע" יש לפרשו באופן **שיש מגפה כעת** – והיינו דהקב"ה **ימנע ממנה להתפשט** הלאה (גם מבלי שנצטרך לומר דמניעה היא גם לשון עצירה, וכדלהלן בשם הגרא"צ הכהן שליט"א), דמ"מ יתפרש הדבר באופן שלא יתחדשו חולים מכאן ולהבא, וזה ה"מנע".

וכן מבואר לכאורה במצודת ציון בתהילים (שם) שכתב: 'ותעצר - **ענין מניעה**'. הרי חזינן מדבריו דגם מניעה מתפרש לא רק למנוע מכאן ולהבא אלא לעצור את ההתפשטות, דהרי שם מיירי שכבר פרצה בם המגיפה – ואעפ"כ פירש שהוא מלשון '**מניעה**'.

וגם בקרא בפ' ויצא (בראשית ל, ב) כתיב: 'ויחר אף יעקב ברחל ויאמר התחת אלוקים אנוכי אשר **מנע ממך פרי בטן**'. ושם הרי מדובר על '**עצירה**' – שהקב"ה עצר דבר הקיים – שהיה קיים בה כח ההריון והלידה – והקב"ה עצר את זה, כך שהיא לא הייתה יכולה ללדת, ואעפ"כ קאמר קרא בלשון '**מניעה**' – הרי מוכח דשני צדדים למטבע לשון זו, ומניעה ועצירה היינו הך (וגם לדבר הקיים אפשר לקרוא בלשון 'מנע').

הן אמנם הי' מקום לומר דאין הכוונה שה' עצר בכל רגע ורגע את כח ההריון ברחל, ואז מוכח ש'מניעה' זה גם 'עצירה', דיתכן שמראש הוא 'מנע' ממנה בכלל את האפשרות לכח ההריון. ואז אין ראייה להנ"ל, דיתכן דבאמת 'מנע' הוא רק **מכאן ולהבא**, שהקב"ה מנע ממנה מתחילה ועד הסוף את האפשרות לפרי בטן, ואין ראי' ד'מנע' הוא לשון 'עצירה' – לעצור דבר הקיים.

ובאמת בספורנו שם כתב: 'אשר מנע ממך. **שיצר אותך עקרה, שהכיר בה סימני אילונית**' (וכ"כ הכתב והקבלה). ולפי"ז מדויק כנ"ל, דאין זה הפשט שהי' בה כח ההריון

בתפלת "אבינו מלכנו" תחת "מנע מגפה מנחלתך" - "עצור מגפה מנחלתך", כנוסח הרגיל באחדים ממחזורי איטליה. כרגיל אנו אומרים את הנוסח "מנע" לפי שהוא עדיף, שאנו מבקשים שלא תבא כלל, ומ"מ בעידן ריתחא, שבעוה"ר לא נמנעה והריהי מכה מהלכת - צריך לבקש שתעצר. אכ"ר", עכ"ד.

והלילה והקב"ה עצר את זה בכל רגע (ואז יש ראי' דגם עצירת דבר קיים נכלל בלשון 'מנע'), אלא הפשט הוא דהקב"ה 'מנע' ממנה מראש – את כח ההריון ע"י זה שעשאה עקרה. וממילא אין ראייה דלכן כתיב לשון 'מנע' כי אין כוונתו לעצירת דבר הקיים אלא ל'מניעה' מראש דבר שאמור לבוא ולהיות, ודו"ק [ובאמת יעוי' ביבמות סד, א דאבותינו עקורים היו, ע"ש, ויל"ע עוד בכ"ז].

וכן אמר לי הגאון הגדול רבי אביגדר הלוי **נבנצל** שליט"א דיש לפרש לשון "מנע" כה"ג – שהקב"ה ימנע את המגפה הקיימת מלהתפשט הלאה.

*

עצור עדיף טפי שגם החולים יירפאו

אך יש לומר דמהר"ם למד כנראה **דלשון "עצור" עדיף טפי**, דאז לא רק שלא יתווספו חולים חדשים – אלא **שירפאו החולים עצמם מהמגפה** (כדברי הספורנו הנ"ל עה"פ ותעצר המגפה), ד"עצור" היינו שמבקשים מהקב"ה לעצור את כל המצב הקיים – ובזה כלול גם מניעת ההתפשטות הלאה, וגם רפואת החולים זה עתה, ודו"ק.

והנה מצאתי במחזור ליוהכ"פ "אוצר הראשונים" (מהדורת מכון "על הראשונים", עמ' רלה) שנדפס שם פירוש דקדוקי הרא"ך (לרבינו אביגדור כהן צדק זצ"ל), ושם כתב בזה"ל: "ועוד הולך ומבקש אם עשו עון קודם לכן שימנע מגפה, שלא יצא, לכך אומר **מנע מגפה מנחלתך**, ואינו אומר **עצור מגפה**, אעפ"י שעצירה כתיב אצל מגפה שנאמר (במדבר יז, טו) והמגפה נעצרה. **אין שייך עצירה אלא בדבר שהותחל כבר**, ואנו מבקשים **שימנע בלא התחלה**", עכ"ל. וכעיי"ז ממש בסידור מוה"ר שבתי סופר מפרעמישלא זצ"ל (עמ' רנא), בהאי לישנא ממש, יעוי"ש.

וכתב שם הרב המגיה בהערות לדקדוקי הרא"ך (אות לב): "בזה אתי שפיר שיטת מהר"ם (מובא בסדור רבי הירץ): "מהר"ם בעידן ריתחא אמר עצור מגפה", לפי שאכן לאחר שכבר התחילה המגפה ראוי לבקש על עצירתה. אמנם בסדר רב עמרם גאון (הרפנס, עמ' קפט) גרס כאן: "עצור מגפה", עכ"ל.

והנה מצאתי שטענה זו – שלא לומר 'עצור' אלא 'מנע' (במצב רגיל, כשאין מגיפה) מוזכר בראשון נוסף והוא לרבינו **שמואל מבמברג** זצ"ל^{כד} (הובא ב'מאמרים' – פולמוס חסידי אשכנז בנוסח התפילה, הערה 136) – שנדפס שם מכת"י, וכה נכתב שם: "הר' **שמואל מבבונבערק לא היה אומ' עצור מגפה**, והדין עמו, דאיך שייך לומר **עצור** אלא **בדבר שבא, אבל כאן לא יהיה הדבר ולא יבוא כי אם בשונאי ישראל**", עכ"ל.

*

נוסח הרבה סידורים היה תמיד 'עצור'

^{כד} אשר מובא בכמה וכמה ראשונים חילופי מכתבים עמו, כמו בס' אור זרוע (סי' תשמח וסי' תשסז). וע"ע במרדכי בכתובות (רמז קפט) – שהביאו הב"י להלכה (או"ח סי' שו ד"ה השוכר), ועוד.

ג] ובאמת, כמו שציין המגיה בסוף דבריו, דבסידור רב עמרם גאון הנוסח הוא בכל השנה "עצור" מגפה, וכן הוא הנוסח בעוד כמה קדמונים, כמו במחזור ויטרי בתפילות לר"ה (מהדורת גולדשמידט, עמ' תשלו).

ובאמת בסידור עבודת ישראל (שם) כתב שגירסא זו שגויה, וכנ"ל דלשון עצור שייך רק בדבר שהותחל כבר (וכדברי הרא"ך), ולכן פשטה הגירסא "מנע" שימנע בלא התחלה. וז"ל שם: "מנע מגפה. בסדורים כ"י הנוסחא עצור מגפה, ואיננו נכון כי נשמע ממנה עצירת המגפה שכבר פגעה (במדבר יז, טו) ואנחנו מתפללים שימנענה ממנו שלא תבוא כלל".

וכן כתב מהרי"ץ זצ"ל (רבי יחיא נ' צאלח זצ"ל, אב"ד צנעא בתימן) בפירוש עץ חיים (נדפס בתכלאל, עץ חיים, ח"ה - בתפילות לר"ה, עמ' רפד): "מנע מגפה. מכל וכל, שלא תקרב בהם. ואין לומר עצור מגפה, משום דמשמע שכבר התחילה חס ושלום, וקיימא לן (ברכות יט, א) דלא יפתח אדם פיו לשטן", ע"כ.

א"צ לשנות דלא ימלט שלא יהיה מקום עם דבר

אך ראיתי בספר גור אריה (פירוש על השו"ע לרב ממנטובה - הג"ר גור אריה הלוי פינצי זצוק"ל, י"ל בשנת תפ"א) - על שו"ע או"ח (סי' תרב סק"א) שכתב בזה"ל: "אין אומרים באבינו מלכנו עצור מגפה דמשמע שכבר התחילה ח"ו, אבל אומרים מנע דמשמע שלא תתחיל, כ"כ מהר"ר שמואל כ"ץ בס' נר מצוה דף ק"ל. ול"נ שאין צריך לשנות הנוסח דודאי א"א לעולם שלא יהיה דבר באיזה מקום ועליו אנו מתפללים", עכ"ל.

הרי סברת הרב גור אריה דאמנם במקומינו - בזמן רגיל - אין מגיפה, אבל כיון שלא יתכן שבכל העולם כולו לא יהיה מקום שלא יהיה שם דבר ומגיפה - לכן אפשר להשאיר על מתכונתו את הנוסח 'עצור' ששם באותו מקום - ה' יעצור את המגיפה.

*

והנה באמת בעוד מחזורים קדומים היה הנוסח "עצור", וראיתי בגליון "הנשר" (י"ל בלעמברג תרכ"ג, שנה ג' גליון ג'), שהמו"ל כתב שמצא מחזור קדום מאד אשר הרבה מהדפים נקרעו או נתלשו ורק חלק ממנו נשאר, וציין שם המו"ל כמה מהחידושים שמצא באותו מחזור, וז"ל (אות ו): "כי בנוסח אבינו מלכנו אשר במחזור זה כתוב 'א"מ עצור מגפה מנחלתך', תמורת נוסח שלנו 'מנע מגפה מנחלתך', אשר מזה נראה לדעתי כי בזמן הכותב היה אז דבר ומגפה כוללת באירופא (ואולי היה זאת בשנת תתפ"ה שמתו אז בדבר ר"ל באשכנז לבד כשליש מיושביה, או בשנת תתפ"ח - 1,128 למספרם, שנתחדש שם חולי כבד אשר על ידו נעשו החולים שחורים כדיו וכחול בידיהם ורגליהם, והפיל הרבה חללים, או בשנת ק"ח וק"ט לאלף הששי הוא 1,348 או 1,349 למספרם שהיה אז ג"כ דבר כבד מאד בכל הארצות), אשר ע"כ התפללו שיעצור ה' את המגפה מנחלת ישראל מלשון הכתוב ותעצר המגפה" - עכ"ד.

וכן מצאנו בהרבה מחזורים ונוסחאות קדומים שהיה הנוסח אצלם 'עצור' מגיפה, יעויין בקובץ ספונות (גליון יג, עמ' קלז) שהובא שכן היה נוסח מנהג קהילות יוון. וכן בהגהות

רבי שלמה רוקקא זצ"ל (נדפס בקובץ הגהות רבי שלמה רוקקאה, ומנהגים דק"ק אורבינו – איטליה, עמ' תצב).

תשובת חכמי קוני איזה לשון עדיף

ד' והנה, הגאון רבי יצחק ישעיה ווייס שליט"א (גאב"ד שכונת נווה אחיעזר, ב"ב) הראני תשובה שכתבו חכמי קוני ממדינת איטליא - שנדפסה בקובץ זרע יעקב שע"י חסידות סקווירא, גליון ט - אלול תשנז, עמ' יד), שכתבה הגאון מוהר"ר שלמה יחיאל רפאל כהן דללאטורי זצ"ל, וכה נכתב שם בקובץ בפתח הדברים: "כת"י זה הוא שאלה ותשובה בענין איזה נוסחאות בתפילות של ימים נוראים מהגאון מוהר"ר שלמה יחיאל רפאל כהן דללאטורי זצ"ל שישב על כסא הרבנות בעיר קוני במדינת איטליא, והיה חתן הגאון מוהר"ר יחיאל חיים טריויש זצ"ל, והיות שהשליחי ציבור במקומו קצת היו אומרים כל וקצת אמרו כך, על כן הביע דעתו בזה, וציוה שיאמרו כולם בשוה, ולשנה אחרת בא הפרנס דשם ומסר לו מכתב ובה כתוב שאלות הנ"ל ששאל אחד מקהילת קוני מנכדו רב אחד במקום אחר, והתשובה שהשיב. ואתו רב היה דעתו שונה מדעת החכם מקוני, וע"ז השיב הרב מקוני בדברים חריפים נגד אותו רב צעיר על אשר השיב להורות במקום אשר הוא משמש ברבנות. ושלח השאלה ותשובתו הרב הצעיר לדודו הגאון הגדול מוהר"ר אשר בר"מ פיימונטי זצ"ל שיביע דעתו בזה, התשובה מדודו לא נמצא כעת בידינו וכו'".

וז"ל התשובה: "מעשה שהיה כך היה, שאחר איזה שנים שהייתי כאן עומד ומשרת בקודש הרגשתי ששנים או שלשה מהחזונים היו אומרים בא"מ **עצור** מגפה וכו', והאחרים **מנע**. ויען בכלל הגהות המחזור מהרב הכולל מר דודי אדמ"ו הלוי זצוק"ל שהעתקתי בקיצור בגליון המחזור שלי, ראיתי כתוב שנכון לומר **מנע**, עצה טובה אשמענא אל האומרים עצור - שיאמרו מנע, כי מלבד שהוא ע"צ היותר טוב, בזה ישתוו אל רוב האחרים האומרים מנע.

וכראותי שלא שמעו ולא הטו את אזנם, לא בלבד שלא הכרחתי אותם על זה, כי גם לא אמרתי להם שום דבר. אלא דאשתקד בדרוש של שבת בנתיים דיברתי על זה דרך העברה, ובשנה זו יען הוגד לי יניק א' דלא חכים היינו בנו בכורו של כמ"ר בנימין יחי' לאטאש הנודע בשערים ההוא אמר שכתב על זה באנקונ"א, שאלתי את פי מר אלופי חותני נר"ו לא לבקש הסכמה על החילוק להכריח אותם עליו, אלא לברר האמת יותר.

והנה באה תשובתו הרמתה ז"ל נוסח האשכנזים הוא מנע מגפה, והרב הדרת קדש כתב בפירושו מהר"ם בעידן ריתחא אמר **עצור** מגפה ע"כ. כנראה שהוא מסכים עם הרב נר מצוה שהובאו דבריו בהגהות גא"ל ס' תר"צ (כך הוא בש"ע שלי). אמנם נראה לענ"ד שלא מטעמי' שכתב דעצור משמע שכבר התחילה המגפה ח"ו וכו', דהא ליתא, דניחזי אנן דעצירה ומניעה אין להם הוראה מיוחדת לכל שרש ושרש ולכל שם ושם, ועצירה ר"ל לפעמים מניעה, וכן מניעה עצירה, ואב לכולם בהעצר שמים - פי' רד"ק בשרשים ענין המניעה ע"כ וימנעו רביבים היא עצירה לשעתה.

ומה שי"ל בזה הוא שטעם החשש הוא לפי שמצינו ותעצר המגפה והמגפה נעצרה, שעניינו הוא שנעצרה לאחר שכבר התחילה, לכך הסכימו הרבנים הנ"ל להניח לשון עצירה שבפסוק שר"ל עצירה בדוקא וכנ"ל, ולבחור להם לשון מניעה היפך לשון הפסוק שבענין זה הוא מבורר טפי שר"ל מניעה מכל וכל, לפי שבלשון תפילה ובפרט בימים נוראים האלו צריך לדקדק ביותר שלא יהיה נתפס ח"ו בדבריו, ומינה א"כ שענין

כה הנה באמת מדבריו מבואר "שלא יהיה נתפס ח"ו בדבריו", ונראה שכוונתו בעיקר שלא יאמר נוסח שישתמע בלשון קללה ח"ו ויפתח פה לשטן (ברכות יט, ב), דברית כרותה לשפתים. אך יל"ע האם גם חזינן מדבריו באופן כללי "שבלשון תפילה, ובפרט בימים נוראים האלו, צריך לדקדק ביותר". או שמא אין להטיל פסיק בין "ביותר" ל"שלא", ואז קוראים הכל בחדא מחתא – שצריך לדקדק בכך שלא יתפס בדבריו לשון קללה ח"ו. וא"כ אין מקור שצריך לדקדק באופן כללי בשאר נוסחאות – בימיה"נ יותר משאר ימות השנה. ויל"ע בזה גם באופן כללי על דקדוק בנוסחאות, וגם על שאר דקדוקים כגון במקומות שהשינוי בנוסח נפ"מ להא דלא יהיה דובר שקרים בתפילתו וכיו"ב (וכמו שעורר בערוה"ש סי' תקפא ס"ד באופן כללי, ולא כתב דווקא בימים הנוראים).

ושו"מ במשנ"ב (סי' תקפב סקט"ז) שכתב הרבה דקדוקי לשון להקפיד בימים הנוראים, וכתב שם בתוה"ד: "לחיים יאמר בשב"א תחת הלמ"ד ולא יאמר בפת"ח דלא לישתמע לאחיים לומר לא חיים, ובימים האלו שהם ימי דין צריך לדקדק ולפרט היטב תפלתו, אבל בשאר ימות השנה אנו אומרים והעמידנו מלכנו לחיים בפת"ח תחת הלמ"ד ואין אנו חוששים לפי שאחר כוונת הלב הן הדברים", עכ"ל (וכ"כ בשו"ע הרב סי' תקפב ס"ז).

ועפ"ז כתב מו"ר מרן הגר"י זילברשטיין שליט"א בחשושי חמד (נדריים יא, א. עמ' קלה) לבאר במש"כ הרמ"א (סי' תקפג ס"ב) בשם מהרי"ל, דיש מדקדקים לא לאכול אגוזים בר"ה דאגוז בגימטריא חטא, והקשה החיד"א (בפי' על הס"ח סי' אלף קנ) דהרי אגוז בגימטריא י"ז, כמנין ח"ט בלי אלף, ורק ביחד עם הכולל הוא בגימטריא חט"א, ואילו תיבת "טוב" היא בגימטריא י"ז כאגוז בדיוק, וא"כ למה חש מהרי"ל לחט"א ולא לטו"ב. וביאר הגר"י שליט"א עפ"ד המ"ב הנ"ל, דכיון דבימיה"נ מקפידין מאד בדקדוק הלשון – כך גם במעשים יש ליזהר טפי ולחשוש טפי בר"ה שלא ישתמש בשום צורה שהיא האפשרות של חט"א, ודו"ק.

והנה ראיתי מציינים לזוה"ק שמשמע מדבריו שכל השנה צריך אדם לדקדק בלשונו, ולא רק בימים הנוראים. ומקור הדבר בזוה"ק בפ' וישלח (דף קסט, א): "הדא הוא דכתיב הצילני נא מיד אחי מיד עשו כי ירא אנכי אותו פן יבא והכני אם על בנים, מכאן מאן דצלי צלותיה דבעי לפרשא מלוי כדקא יאות, הצילני נא, ואי תימא דהא שובת לי מלבן, מיד אחי, ואי תימא קריבין אוחרנין סתם אחין אקרין, מיד עשו, מאי טעמא בגין לפרשא מלה כדקא יאות, ואי תימא אנא אמאי אצטריך כי ירא אנכי אותו פן יבא והכני, בגין לאשתמודעא מלה לעילא ולפרשא לה כדקא יאות ולא יסתים מלה".

ותרגומו: "זהו שכתוב, הצילני נא מיד אחי מיד עשו כי ירא אנכי אותו פן יבא והכני אם על בנים. מכאן מי שמתפלל תפילתו, שצריך לפרש דבריו כראוי. הצילני נא. ואם תאמר שהרי הצלתי מלבן – מיד אחי. ואם תאמר קרובים אחרים סתם נקראים אחרים – מיד עשו. מה הטעם, בשביל לפרש הדבר כראוי. ואם תאמר, אני למה אצטרך – כי ירא אנכי אותו פן יבא והכני. כדי להודיע דבר למעלה ולפרשו כראוי, ולא יסתיר הדבר" [וע"ע במדרש רבה אסתר, ז כד דמבואר כיסוד זה].

ולפי"ז צ"ע למה במשנ"ב כתב דבשאר ימות השנה אין חוששים ד"אחר כוונת הלב הן הדברים". אמנם באמת יש לפרש כוונת הזוה"ק רק שלא לקצר בתפילה, אלא להאריך ולהסביר בדיוק מה כוונתו. ולא על דקדוקים בנוסח התפילה. אך אכתי צ"ב דמאי שנא, הלא בתרווייהו איכא למימר ד"אחר כוונת הלב הן הדברים" – ובין בדקדוקי לשון, ובין בקיצור הבקשה – י"ל סברא זו ד"אחר כוונת הלב הן הדברים".

ובאמת שבדברי הזוה"ק עמדתו פעם כנ"ל, דצ"ב, מה טעם הדבר, הרי הקב"ה הוא "בוחן לבבות" ויודע הכל, ומה הענין לפרש ולהאריך בתפילה. ואולי אדרבה, הרי קיי"ל בשו"ע או"ח (סי' קא ס"ב) דלא ישמע קולו בתפילתו, וכמו שפירש שם המשנ"ב (סק"ז) "דכתיב חנה רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע, וכל המשמיע קולו בתפלתו ה"ז מקטני אמנה כאלו אין מאמין שהקב"ה שומע תפלת לחש", עכ"ל. וא"כ הכ"נ, די יהיה אם יאמר בקשתו בקיצור, דוכי אינו מאמין שהקב"ה יודע מה כוונתו.

ועוד קשה דהא משה רבינו עצמו התפלל בקיצור ואמר "א-ל נא רפא נא לה" (ובאמת באוה"ח בשמות ח, ח פירש על תפילת מרע"ה על הצפרדעים – דצריך לפרש תפילתו, וקשה א"כ מיניה וביה).

והגאון רבי אליהו שלינגר שליט"א (רבה של שכונת גילה, בירושלים עיה"ק) כתב לי בזה"ל: "לדברך למה בכלל צריך להתפלל בפיו, הרי הקב"ה יודע מחשבות, והוא גם יודע מה אדם צריך, ולמה צריך לבקש. וכבר מבואר בחז"ל דהקב"ה מתאווה לתפילותיהם של צדיקים. ואנו אומרים "שומע תפילת כל פה עמך ישראל ברחמים". וכמו שאדם מדבר אל אביו ולא מצפה שאביו ידע מה הוא רוצה, כך הוא הדבר כלפי אבינו שבשמים שצריך לומר בפיו

להכריח אותם האומרים עצור לשנות מנוסח הקדום אם לא שיסכימו מרצונם הטוב ויקבלו האמת ממי שאמרו, עכ"ל התשובה.

א"כ חזינן מינה אין הבדל בשורש הלשון בין "עצירה" ל"מניעה" וכמו שכתב "דהא ליתא, דניחזי אנן דעצירה ומניעה אין להם הוראה מיוחדת לכל שרש ושרש ולכל שם ושם, ועצירה ר"ל לפעמים מניעה, וכן מניעה עצירה", עכ"ל.

והנה, הגאון רבי אברהם צבי הכהן שליט"א (רב דקה"ח שיכון ה', ובעמח"ס שו"ת ויצב אברהם) כתב לי: "עי' יחזקאל לא, טו וברש"י, ותראה שמניעה מתפרשת גם עצירה", עכ"ד.

וכוונת דבריו דשם כתיב: "כה אמר ה' אלקים, ביום רדתו שאולה האבלתי כיסיתי עליו את תהום ואמנע נהרותיה ויכלאו מים רבים ואקדיר עליו לבנון וכל עצי השדה עליו עולפה" [הפס' מדבר שם על מלך אשור, שה' יענישו ויעצור ממנו את מי התהום שהיו משקין את שדותיו, הרי חזינן דנקט הכתוב לשון 'אמנע' ואע"ג שאין הכוונה למנוע דבר שלא יבוא, אלא לעצור דבר הקיים כבר, וע"כ דמניעה ועצירה היינו הך].

ישוב הראני חכ"א כמה ראיות נוספות בענין זה, דמצאנו לשון 'עצירה' גם בדבר שלא החל, וכמו דכתיב (בראשית טז, ב) 'ותאמר שרי אל אברהם הנה נא עצרני ה' מלדת, בא נא אל שפחתי אולי אבנה ממנה וגו'". ולא קאמר 'הנה נא מנעני ה' מלדת'.

ועוד הראני מאידך שמצאנו לשון 'מניעה' גם בדבר שהחל, כמו שנאמר (ירמיהו ג, ג) 'וימנעו רביבים ומלקוש לא היה וגו'', אע"פ שבדרך כלל נאמר ע"ז לשון 'עצירה' – 'עצירת גשמים' (ועצר את השמים ולא יהיה מטר, דברים יא, יז). ועוד מצאנו בפסוק גבי רחל אמנו – 'כה אמר ה' מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה כי יש שכר לפעולתך וגו' (ירמיהו לא, טו), וגם שם מיירי שכבר היה בכי – וכדכתיב בפס' יד 'כה אמר ה', קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים רחל מבכה על בניה מאנה להנחם על בניה כי איננו, ומ"מ נקט בלשון 'מנעי', ולא 'עצרי קולך מבכי וגו'".

ועוד מצאנו בנחמיה (ט, כ): 'ורוחך הטובה נתת להשכילם ומנך לא מנעת מפיהם ומים נתתה להם לצמאם'. והיינו דמדבר שם הפס' שהקב"ה לא עזב את עמ"י במדבר והביא להם עמוד ענן ועמוד האש (שם פס' יט), וע"ז ממשיך ואומר שאת ה'מנ' לא מנע מהם, וכפירוש המצודת ציון שם: 'מנעת. חדלת'. והיינו דלא חדלת מלהביא להם. ולא קאמר 'לא עצרת מפיהם', הרי חזינן דלשון 'מנע' שייך גם בדבר הקיים כבר.

ולפעמים אפילו בצעקה, כנאמר: 'ויזעקו אל ה' בצר להם'. ובני ישראל במצרים צעקו אל ה', והדיבור והצעקה מעוררים את הלב, ורחמנא ליבא בעי, עכ"ל.

ועכ"פ בעצם הקושיא הנ"ל למה בפירוש תפילתו לא אמרי' אחר כוונת הלב הן הדברים, יתכן לומר דקודם בעינן שיהא לזה שם 'תפילה' ושם 'בקשה', דאם אינו מפרש כוונתו כראוי ל"ש לומר אחר כוונת הלב הן הדברים דאין כאן 'דברים' כלל, ובעי קודם שיהא 'דברים', ורק אחרי שיש כאן 'דברים' ויש כאן 'תפילה' ו'בקשה', אזי יש דקדוקי לשון וכו' – ובזה אמרי' אחר כוונת הלב הן הדברים (והסכים עמי בזה דו"ז הגאון הגדול רבי ירחמיאל אונגריש שליט"א, רה"י בית מדרש עליון).

וכן מצאנו עוד בכמה מקומות בלשון חז"ל [כגון 'כל שבעת הימים לא היו מונעים ממנו מאכל ומשתה' (יומא יח, א), וכן 'ראה הלל שנמנעו העם מלהלוות זה את זה' (גיטין לו, ב), ומאידך מצינו 'מוליך ומביא' – כדי לעצור רוחות רעות' (סוכה לו, ב), וכהנה רבות, ואכמ"ל].

*

מיהו אותו 'מהר"ם' שהביא הר"ר הירץ

ה[והנה, בטרם אביא את הוראות גדולי הפוסקים שקיבלתי בדבר שינוי הלשון, אוסיף כאן, דבסידור רבי הירץ מביא הדברים בשם "מהר"ם", וסתם ולא ביאר לן איזה מהר"ם נתכוין. ובפשטות כוונתו למהר"ם מרוטנבורג, אכן יתכן שכוונתו למהר"ם מינץ.

והגאון רבי יצחק ישעי' ווייס שליט"א (גאב"ד נווה אחיעזר, ב"ב) כתב לי בזה"ל: "לשאלתך, מהר"ם בסתם הוא המהר"ם מרוטנבורג בכל ספרי התקופה, ויש להניח שאף כאן כך. אולם רש"ז כהנא שליט"א תשובות ופסקי מהר"ם (ג' כרכים בהוצאת מוסד הרב קוק) לא הביאו. כנראה, מכיון שאינו מופיע בספרים שנתייחדו למנהגי מהר"ם, אלא רק במחזוריים כת"י, נשמטו ממנו. – לא סביר שהשמיטו, כי לדעתו אינו ממהר"ם מר"ב, שהרי הביאודו בפירושי המחזור כמהר"ם סתם", עכ"ל.

[וכן אמר לי חכ"א שליט"א דכמה פעמים מביא הר"ר הירץ דברים בשם מהר"ם וכוונתו למהר"ם מרוטנבורג, וכמו שמובא בסידור (בעמ' 342 – למנין אוצה"ח) בשם מהר"ם לומר בעלינו לשבח 'ומושב יקרו', ודב"ז מובא במק"א בשם המהר"ם מרוטנבורג (עי' מטה משה סי' ריב). וכן מה שמביא (בעמ' 120) בענין המסורת שפרעה ניצל מקריעת ים סוף ומלך אח"כ בנינוה – ידוע בשם מהר"ם מרוטנבורג (עי' בעל הטורים שמות יד, לא) כי].

הוראות גדולי הפוסקים שליט"א

ו[והנה שאלתי קמיה גדולי הפוסקים מורי ההוראה יושבי על מדין שליט"א למה כעת בפרוץ מגיפת הקורונה, לא שמענו שיש לשנות את נוסח התפלה מ'מנע' ל'עצור', ואביא בזה מה שהשיבוני בס"ד [סדר הרבנים לפי סדר שליחת השאלות וקבלת התשובות]:

מו"ר מרן הגאון רבי יצחק זילברשטיין שליט"א (מרא דאתרא ד'רמת אלחנן', וחבר מועצת גדולי התורה) השיבני בהאי לישנא: "לשנות נוסח, צריך כתפיים רחבות, וגם בזמני המגיפה שהיו בעבר, לא מצינו ששינו את הנוסח", עכ"ד.

*

^כ וחכ"א טען שהמכוון לרבו של המחבר, מגדולי רבני אשכנז בדורו - ר' יעקב מרגלית זצ"ל בעל 'סדר הגט' ו'סדר חליצה' (עי' 'ביאורי המקובל רבי הירץ ש"ץ' – דברים, בפתח דבר). וראה שהוא מצטט את רבו בסידורו: "ואמנם שמעתי מפה קדוש אלופי מהררי"ם ז"ל שאמר אמין שמע ישראל (סידור ר' הירץ ז"ץ, טינגן ש"ך, עמ' 106 בדפי האוצר; סדר המחזור ב, זולצבר תק"ל, דף יט, א). ואע"פ שנאמר כאן "מהר"ם" ולא מהררי"ם", כך נראה לומר, ויותר מאשר להניח שהכיר את סידור מהר"ם מרוטנבורג (המצוטט בכ"מ). וראה, שהרי הוא מתבטא: "מהר"ם בעידן רתחא אמר", כלומר שזו עדותו כפי ששמע בעצמו, וכפי שמצטט את רבו כפי ששמע מפיו בעניין שמע ישראל, עכ"ד, ויל"ע.

הגאון רבי יהודה טשזנר שליט"א (רב הקהילה באופקים) כתב לי בזה"ל: "מה שהבאת שבשעת המגפה המהר"ם היה אומר 'עצור מגפה' (ולא 'מנע מגפה') [ולא מצאתי דברי המהר"ם בעצמו בזה] משמעות הפוסקים שלא חששו לזה. מצאתי (באוצר החכמה) בקובץ זרע יעקב גליון ט' לחסידי סקווירא עמ' י"ז שהובא בשם אחד מחכמי איטליה הקדומים בתוה"ד: "אמנם נראה לענ"ד דלא מטעמיה שכתב דעצור כהטמי' שכתב דעצור משמע שכבר התחילה המגפה ח"ו וכו', דהא ליתא. דנחזי אנן דעצירה ומניעה אין להם הוראה מיוחדת לכל שרש ושרש ולכל שם ושם, ועצירה ר"ל לפעמים מניעה וכן מניעה עצירה, ואב לכולם 'בהעצר שמים' (מ"א ה' ל"ה) פי' רד"ק בשרשים ענין המניעה ע"כ, 'וימנעו רביבים' (ירמי' ג' ג') היא עצירה לשעתה", עכת"ד. וכן משמע במקורות אחרים, וכמו בסידור רב עמרם ומחזור ויטרי שהביאו לכתחילה הנוסח "עצור מגפה" אף שעדיין לא היה מגפה [וראיתי מי שהעיר בזה]. אמנם משמע דהיינו הך, לכן אין צריך לשנות שום נוסח", עכ"ל.

*

הגאון רבי מתתיהו דייטש שליט"א (דומו"צ ברמת שלמה, ירושלים) כתב לי בזה"ל: "דעת הרבה מגדולי הדורות שלפנינו היה שבכל מצב אסור לקבוע כי אכן יש מגפה ח"ו כי זה גורם קטרוגים רח"ל, ועל כן טוב להשאיר כך את הנוסח, כנלענ"ד", עכ"ל.

אלא שלדברי הגר"מ שליט"א צ"ע למה מהר"ם גופיה שינה הנוסח "בעידן ריתחא", ולמה לא חשש לקבוע שיש מגפה ולגרום קטרוג ולפתוח פה לשטן. וצ"ל דבמגפה שהיה בזמנו היה הדבר ברור שזה מגיפה עם כל דיניה ופרטיה, משא"כ בזה"ז – וכדלהלן בדברי הגרא"י שלזינגר שליט"א.

*

והגאון רבי אברהם יפה שלזינגר שליט"א (גאב"ד ז'נבה, בעמח"ס שו"ת באר שרים) כתב לי בזה"ל: "לענ"ד אין לשנות מן הנוסח המקובל כי יש לדון טובא האם יש באמת מגיפה, עיין תענית י"ט ע"א איזהו דבר עיר המוציאה חמש מאות רגלי ויצאו ממנה ג' מתים בג' ימים זה אחר זה פחות מיכן אין זה דבר. ועתה צא ולמד כמה אחוז זה ואין בכל המגיפה שקרתה ל"ע בעולם בארה"ק אפי' מקצת מן המקצת, כי כפי שפורסם אפי' לפי שיטתם נפטרו מהקורונה עד להיום אלף ארבע מאות מסך של שמונה או תשע מליון אנשים, וכמה אינם מבני עמינו כלל.

"ולכן חדש אסור מן התורה, אין אני מן המחדשים נוסחאות, וטוב להישאר בנוסח שתקנו מנע מגיפה מנחלתך. ועיין ספר אגרות סופרים מכתבי מרן כק"ז החת"ס (מכתב י"ז), שבו כותב ביום ג' תמוז תקצ"א שהגיעו מכתב אחד מגאוני גלציה שהמחלת הכולירע מתפשטת בקהילות לבוב ובראד, וכבר רבים שמתו רח"ל ולאחר ט"ו יום ביום ח"י תמוז כתב לחותנו כק"ז מרן הרע"א (נדפס בקובץ כרם שלמה אייר תשל"ט) וז"ל שלשום הגיעני מכתב תשובה אחת מבראדו מהגאון רבי שלמה קלוגר, ושם נאמר כי תלי"ת שמה שקטה המגפה והרוויח ה' להם, אך במשך חמשה שבועות מתו קרוב

לאלפיים ת"ח יראי השם רח"ל וכו'". הרי שבבראד גופא מתו כמעט עשרים אחוז מהאוכלוסייה החרדית וזו אכן מגיפה, אך בימינו אלו אם כי פשיטא שעת צרה היא, אך מסופקני באם זה מגיפה לפי הכללים של ההלכה הצרופה, ולכן שב ואל תעשה עדיף ויש להמשיך הנוסח "מנע" מגיפה מנחלתך ולבקש שלא תתפשט יותר", עכ"ל.

*

הגאון רבי אליהו שלזינגר שליט"א (רבה של שכונת גילה, ירושלים עיה"ק) כתב לי בזה"ל: "מקובלני מרבתי שאין לשנות שום דבר מנוסח התפילה. ודורות רבים שבחלקם גם היו מגיפות ואמרו בנוסח המקובל. ובפרט שנוסח זה ג"כ מבטא היטב את המצב, בו הקב"ה בלבד יכול למנוע את המגיפה מכאן ולהבא. והפה שאסר הוא הפה שהתיר. ומי שהביא את המגיפה רק הוא יכול למנוע אותה שלא תהא עוד. ואין לי שום ספק שאם הכל היו מכריזין כי לא כוחי ועוצם ידי יכולים למנוע את המגיפה, אלא רק הקב"ה בלבד, כבר היינו אחרי זה. ואנו מבקשים על זה, כי אנו מאמינים באמונה שלימה שרק ביד ה' להביא תשועה לעם ישראל", עכ"ל.

*

והגאון רבי יצחק ישעיה ווייס שליט"א (רב ואב"ד נווה אחיעזר, ב"ב) כתב לי בזה"ל: "מה שלא פרסמו בעת הזאת לומר 'עצור' – כמדומה, שאנו דור עני, ואין מי שיאמר דבר ויתקבל בלי ויכוח. ויתקבלו דבריו על לב השומעים כולם. על כן שב ואל תעשה נקטו כולם. כמו כן, הרבה סברו, שעצם פרסום הדבר שכאילו יש מגיפה, היא פתיחת פה המעוררת חלילה את מידת הדין. וכעין שכתב החיי אדם (כלל סג, ד) שאין להגיד לחבירו שיש קשת, מטעם מוציא דיבה. והובא במשנה ברורה (רכט, א), והארכתני בזה במקו"א, ואכ"מ. ובוודאי הקב"ה שומע תפילה ומקבלה לטובה היותר ברורה, בכל לשון שמבקשים אותה. – והרי גם על תיקון מהר"ם נחלקו, ובעיקר מטעם זה שאין מהצורך לדקדק כך כך. כי מנע בכל אופן מונע אף אחר שכבר פשטה המגיפה רח"ל. והשי"ת ימנע ויעצור ויכלה כל מחלה וכל מגפה מעל עמו ישראל, וירפא כל חולי עמו ישראל ברחמים", עכ"ל.

הוראת מרן שה"ת שליט"א שיש לשנות הנוסח

אך הנה, אחר שכתבתי כל הנ"ל, שלחתי לשאול קמיה רבינו מרן שר התורה הגר"ח קניבסקי שליט"א – על ידי תלמידו נאמן ביתו הגאון רבי אליהו מן שליט"א, דבר שאלה זו – האם לפי דברי מהר"ם מרוטנבורג שבעידן ריתחא שינה הנוסח מ'מנע' ל'עצור' - יש לשנות הנוסח גם בזמננו אנו, במגיפת הקורונה או לא.

והשיב מרן שליט"א (יום ד' י"ז מרחשוון תשפ"א) שבאמת יש לשנות הנוסח ולומר 'עצור' מגיפה, עכ"ד מרן שליט"א כפי שנמסרו לי בעדות נאמנה ע"י תלמידו הגר"א מן שליט"א, שאישר לי לפרסם הדברים בשמו.

וכן הגאון הגדול רבי אביגדר הלוי נבנצל שליט"א (מרא דאתרא דירושלים שבין החומות, תובב"א) הצטרף להוראת מרן הגר"ח שליט"א לשנות הנוסח מ'מנע' ל'עצור' [אע"פ שאמר וכמו שהבאנו לעיל שאפשר ליישב דה' ימנע את המשך ההתפשטות].

ואחר שקיבלתי הוראה זו ממרן שר התורה שליט"א – ושלחתייה קמיה הגאון רבי ישראל זיכרמן שליט"א (רבה של אחוזת ברכפלד, מודיעין עילית), כתב לי בזה הלשון: "נראה לבאר את המנהג שלא לשנות לעת הזו מהנוסח בסידור, על פי המבואר מס' תענית דף כ"ב ושו"ע אור"ח סי' תקע"ו סעיף ב' שמתענים ומתריעים על הדבר ומבואר שם ההגדרה מתי נקרא שיש צרת דבר ובמשנ"ב שם ציין סימן תקנ"ד סעיף ו' בביאור הלכה לעניין החלעריא, ומאחר שכיום ב"ה אין את השיעור המבואר שם שיקרא דבר על כן אין מתפללים בנוסח עצור. כל זה לולא דברי מרן שליט"א", עכ"ל.

והגאון רבי יהודה קנר שליט"א (רב הגבעה הדרומית – מודיעין עילית) כתב לי בזה"ל: "בסדר רב עמרם גאון - תפילות לר"ה הנוסח הוא (תמיד) עצור. הנוסח "מנע", כולל גם את מניעת המשך המגיפה, ולכן בקשתנו היא נכונה. אני חושב שאין לנו רשות לשנות (או לתקן) את הנוסח. הדבר גם עלול להיות פתח לכל מיני שינויים אחרים שלא כהוגן, ואל לנו לפתוח פתח אף לא כחודו של מחט. מ"מ הדבר מסור לגדולי ישראל ולא לאיש כמוני", עכ"ל.

והגאון רבי מנחם מנדל שפרן שליט"א (ראש ישיבת נועם התורה, ומגדולי הדיינים בארה"ק) כתב לי בזה"ל: "אין חובה לשנות. וזה כמו כל הנוסחאות בתפילות שיש נוסח כזה ויש נוסח כזה, והלשון "מנע" שייך גם כשיש מגיפה, רק שמתאים יותר הלשון "עצור" כלשון הפסוק ו"המגיפה נעצרה" ובברכות השתמשו חז"ל עם לשונות בתנ"ך, אבל כל זה אינו מעכב. אדרבה תפרסם ומי שירצה יקבל ומי שירצה להשאר עם הנוסח הקיים יאמר כרצונו. בדברים אלו הכוונה יותר חשובה", עכ"ל.¹⁰

פסק מרן הגר"מ שטרנבוך שליט"א

ואחר כל זאת, זכיתי (בשלהי חודש כסלו תשפ"א) לשלוח השאלה קמיה מרן הגר"מ שטרנבוך שליט"א - ע"י הגאון רבי יוסף שוב שליט"א (מו"צ בעיה"ת מודיעין עילית), וז"ל הגר"י שוב שליט"א במכתבו אלי:

¹⁰ וסברא נוספת שמעתי לומר בזה מידידי הבה"ח יוסף אביטבול נ"י (מח"ס שערי יוסף) דגם אי נימא דמגפת הקורונה המצויה בינתינו קרויה מגיפה ויש לשנות הנוסח, מ"מ כיון דסו"ס יכול ח"ו להתפרץ מגפה חדשה מסוג אחר ל"ע, א"כ לזה משאירים הנוסח 'מנע' מגפה – דכלול בזה גם שימנע מגפות נוספות חדשות, רח"ל, ויל"ע.

ושוב כתב לי בדומה לזה ידידי הגר"א אשר ברוך פורת שליט"א (מח"ס דרך ישרה – על הגר"ש דבילצקי זצ"ל): 'הנה הנוסח 'עצור' מגפה, מתפרש בהכרח רק על זן המסויים, ואילו 'מנע מגפה' היא בקשה הכוללת לכל החליים ומגפות, וא"כ היא בקשה ראויה יותר מן הראשונה. והא דמהר"ם שינה בעידן ריתחא, אפשר דהיה במצב של סכנת נפשות ממש כאשר רבים חללים וכו', דבזה יש בחינה של 'אם לא עכשיו אימתי', ולכן אין אנו מתעסקים אז עם שום דבר אחר ומייחדים כל תפלתו רק על הגנף הזה ודיה לצרה בשעתה, משא"כ בזמנינו שהגנף מצד עצמו על הרוב אינו סכנת נפשות, ועיקר סכנתו הוא באם יתפשט במהרה אצל הרבה בנ"א ואזי יביא לקריסת בתי חולים וכו' [אשר זה מה שסיבב רבבות המתים במדינות העולם רח"ל], ממילא בנידו"ד גם מהר"ם יודה לומר הנוסח הכולל להנצל מכל פגע ומחלה, ולא לצמצם בקשתנו לנגיף זה בלחוד', עכ"ד.

"בדבר שאלתך דמובא באוצר התפילות דמהר"ם בעידן דריתחא שהייתה מגיפה משתוללת לא היה אומר בנוסח אבינו מלכנו 'מנא' מגיפה מנחלתך אלא אבינו מלכנו 'עצור' מגיפה מנחלתך. האם בזמנינו שמגיפת הקורונה משתוללת האם צריך לשנות הנוסח כמו שנהג מהר"ם.

והצעתי השאלה קמיה מרן הגר"מ שטרנבוך שליט"א והשיב: בזמן הזה שמחלת הקורונה משתוללת חשיב כזמן מגיפה ועל כן יכולים לומר באבינו מלכנו במקום 'מנע' מגיפה מנחלתך - 'עצור' מגיפה מנחלתך, כמו שכתוב באוצר התפילות שכן נהג מהר"ם, אולם אין חיוב לכולם לשנות ולומר כן דמנע מגיפה זהו נוסח התפילה [גם לא כתוב שם באוצר התפילה שכן הורה מהר"ם רק שכן נהג], עכ"ל הגר"י שוב שליט"א מדברי מרן הגר"מ שליט"א.

*

והנה הגאון רבי מרדכי גנוט שליט"א (מחבר הלוח 'דבר בעתו'), כתב לי הערה נוספת בנוגע לשינוי הנוסח מ'מנע' ל'עצור': "...הערה נוספה: 29 פעמים מופיע השורש מ.נ.ע. בתנ"ך וב-23 (יתכן אף ב-24, כי במקום אחד הוא בנין הפעיל) מהם - הוא מופיע עם מ' המניעה, כמו לפנינו: מנע מגפה מנחלתך. השורש ע.צ.ר. מופיע בתנ"ך 46 פעמים. פעמים רבות הוא מופיע עם האות ב' או ל' או בלעדיהן, כך שלכאורה היו צריכים לומר: עצור מגפה מנחלתך. לכאורה קיימת מכאן ראיה שהנוסח המקורי לא היה "עצור", עכ"ד הגר"מ שליט"א.

*

הערה מעשית נוספת בענין א"מ בעת מגיפה

[ז] והנה, עוד הערה היה באמירת "אבינו מלכנו" הנ"ל בעת הזו שמגפת הקורונה משתוללת בינותינו, דהנה מנהגינו שתחילת "אבינו מלכנו" אומרים הקהל יחדיו, ורק מפיקסא ד"החזירנו בתשובה שלמה לפניך" אומרים יחד השליח ציבור ולאחריו כל הקהל. ואביא בזה ממכתבו של הגאון רבי זושא הורוויץ שליט"א (רב דקהילות החסידים באלעד) למרן שר התורה הגר"ח קניבסקי שליט"א, שם כתב הגר"ז שליט"א את מקורות הדבר בפרטות:

"בהורמנא דמלכא נפשי בשאלתי ועמי בבקשתי בעקבות המצב: בעל הקרבן נתנאל השאיר אחריו ברכה- בנו רבי טיאה וייל, ובדרושותיו מובא: וז"ל: "ומן הראוי שכל חרוזה בתפילת אבינו מלכנו מתחיל החזן ואח"כ חוזרים הקהל ואומרים אותו חרוזה", וכן מובא בספר מנהגי פרנקפורט עמוד כ"א, וכל זה כדי לעורר את הכוונה בעת אמירת אבינו מלכנו וכן נוהגים בכמה קהילות עד היום.

אולם במטה אפרים (בסימן תריב סעיף ג, ובקצה המטה בס"ק טו) כתב לומר כן רק בכמה פסקאות, וזאת מ"החזירנו בתשובה שלמה לפניך", עד "אבינו מלכנו הצמח לנו ישועה בקרוב", וכן עמא דבר ברוב קהילות ישראל. כאשר הדבר המתאים ביותר בימי

הרחמים והסליחות להתחיל בבקשה לחזרה בתשובה בקול רם כי אז הזמן של תשובה סליחה וכפרה, ושוב כדי לעורר את הכוונה.

ובהורמנא דמלכא שאלתי היא, אולי השנה בעקבות מה שעובר על כלל ישראל בארץ הקודש בהתפרצות הנגיף ל"ע ול"ע כאשר בריש שתא הפילה עשרות חללים ה"י, ופגעה באלפי אנשים כחולים ח"ו ל"ע ול"ע, אולי מן הראוי לומר בקול רם השליח ציבור ואח"כ הקהל באמירת "מנע מגפה מנחלתך" כדי לעורר את הציבור, כאשר אין כאן שאלה של הפסק", ע"כ ממכתב הגר"ז הורוויץ שליט"א.

והרה"ג רבי שמואל ברוך גנוט שליט"א העביר מכתב זה קמיה מרן הגר"ק שליט"א, שקראו בעיון, והשיב שאכן טוב וראוי הדבר, שהש"ץ יאמר בקול את הפיסקה "אבינו מלכנו מנע מגפה מנחלתך" והקהל יאמרו אחריו בקול רם. וכך נהגו בבית מרן הגר"ח שליט"א ביום הכפורים תשפ"א.

*

כפילות הלשון "דבר" ו"מגפה"

ח] והנה עוד נתעוררתי באמירת "אבינו מלכנו", דהנה קודם בקשת "מנע מגפה מנחלתך", מבקשים ואומרים "אבינו מלכנו, כלה דבר וחרב ורעב ושבי ומשחית ועון ושמד מבני בריתך". וצ"ע דא"כ מדוע מבקשים לבתר הכי "מנע מגפה מנחלתך" – דמה חילוק יש בין "דבר" ל"מגפה", ולמה צריך לכפול הבקשה.

וכן תמוה בנוסח "אבינו מלכנו" שאומרים בימים הנוראים בחזרת הש"ץ קודם ברכת כהנים

אבינו מלכנו, זכור רחמיך וכבוש כעסך, וכלה דבר וחרב ורעב ושבי ומשחית ועון ומגפה וכו', ולמה סיים במאי דפתח, ומאי כפילותא.

והנה מו"ז הגאון רבי רפאל איסר יהודה מלין שליט"א (ראש ישיבת כנסת יהודה, ירושלים) כתב לי בזה תשובה ארוכה, וז"ל: "אפרש לך וארחיב קצת, כי יש להוסיף הערה למה כאן 'כלה' ושם 'מנע':

והנה נראה ברור דענין דבר ומגפה תרי נינהו, עי' רמב"ן (במדבר א' מ"ה) שמונה דבר ומגפה לשנים 'ואחרי כל דבר ומגפה ימנם', וכן במלבי"ם (במדבר כ"ג א') "ע"י הרעות המצויות בארץ דבר וחרב וחייה ומגפה".

יש לדעת, כי שורש דבר ושורש מגפה, לא שייכים זה אל זה. 'דבר' הוא סוג 'מכה' שלא נראה לעין, [נגיף/חיידק] שמשתולל באויר [בדר"כ עיפוש גורם לריבוי ולכן הקפידו מאד על נקיון]. ובכ"מ בנ"ך כתיב יחד "חרב רעב ודבר", שהם ג' סוגי מכות המכים את האדם והבהמה. עי' ירמ' (יד יב, כא ט, לב כד), ועוד הרבה. ותמיד חרב ראשון, רעב שני, דבר שלישי. וכנראה זה דירוג של עוצמת המכה או הקושי להינצל ממנה.

לעומת זה 'מגפה' אינה מתייחס לסוג 'מכה' אלא לאדם או ציבור המוכים וניגפים ע"י המכה, וכדכתיב 'פן תגוף באבן רגלך', שהאבן הוא המכה, והרגל הוא הניגף. וכן בכ"מ,

נגפים לפניך, וניגף אשה הרה, ועוד. ולפעמים הפסוק קורא לנותן המכה 'נוגף', וכדכתיב בנגפו את מצרים, הנני נוגף את כל גבולך בצפרדעים, וכי יגוף שור איש וכו'. וכן הוא בזכרי' (ו, יב) המגפה אשר יגוף השם'.

וכאשר רק א' או מעטים לוקים, אין זה 'מגפה'. אבל כאשר רבים נגפים נקרא 'מגפה' ואמנם בדרך כלל, 'מגפה' מתקשרת עם מכת דבר, כי זה משתולל סמוי מן העין, ונדבקים המון עם במהירות או זמ"ז או מהאוויר [ובזמנם היו בורחים מחוץ לעיר]. אך גם מכת חרב ע"י מלאך נקראת דבר ומגפה, כי ג"ז סמוי מן העין. וכנאמר בפרשה של ויאמר דוד נפלה נא ביד ה' וגו' וה' שלח מלאך וחרב בידו, ואעתיק לך מעט מהכתובים שם (דברי הימים א, פרק כא): "ויאמר דוד אל גד צר לי מאד אפלה נא ביד ה' כי רבים רחמיו וגו', ויתן ה' דבר בישראל ויפול מישראל שבעים אלף איש, וישלח האלקים מלאך לירושלם להשחיתה וגו' וישא דוד את עיניו וירא את מלאך ה' עומד בין הארץ ובין השמים וחרבו שלופה בידו, ויאמר תהי נא ירך בי ובבית אבי ובעמך לא למגפה וגו' ותעצר המגפה מעל העם".

הרי להדיא שיש מגפה גם ע"י חרב של מלאך, והוא מפני שג"ז סמוי מן העין. ודו"ק. אמנם כ"ז ל"ה אלא בימי דוד, ובכל זמן אחר היא תוצאה של 'דבר' כלשהו המשתלח בעם. ויש שה'דבר' משתולל אבל ה' שומר עמו מלהינגף, וכן יהיה בדבר שיבוא בזמן גוג ומגוג.

ולכן, אבינו מלכנו כלה דבר וחרב ורעב וכו', הכוונה שתכלה עצם המכה/ה'דבר', וכן עד"ז שתכלה מכת החרב והרעב. אלא דאכתי יל"ע למה שינו מסדר הקרא, והקדימו דבר לפני חרב ורעב, ואולי כי הוא משתולל יותר נורא, ואין דרך להישמר ע"י התבצרות כמפני חרב, וצבירת מזון בימי רעב.

לעומת זה אבינו מלכנו מנע מגפה, אין התפילה מתייחסת לכליון הדבר, אלא שבכל גווני אפילו רצון ה' שישאר דבר בעולם כדי להעניש יחידים, - וכמו אצל דוד שנשאר המלאך עם החרב בידו תלוי בין שמים וארץ - עם כ"ז אנו מתפללים דמ"מ אנא ה' מנע מגפה שלא ינגפו עמך ונחלתך, ועכ"פ לא רבים ושלמים. ודו"ק בכ"ז.

ועדיין יל"ע, למה בחזרת הש"ץ כללו הכל כאחד בלשון 'כלה' דבר וכו' ומגפה. ואולי שם מתחננים לה' שאפילו נחלו ונגפו כבר ל"ע, שה' יכלה החולי מן הגוף וכמו שממשיכים 'וכל מחלה', אבל בא"מ חילקו זה לבקש שלא תבוא עלינו שום נוגף. ויל"ע בכ"מ שנאמר [באהרן בפינחס ובדוד] 'ותעצר המגפה' האם זה שלא ינגפו חדשים או שגם הניגפים יבראו והחולי ייצא מהם^כ. ותן לחכם ויחכם עוד", עכ"ד הנפלאים של מו"ז שליט"א.

ונסיים בתחינה ותפילה לקל הגדול הגיבור והנורא:

מי שאמר לעולמו די יאמר לצרותינו די (מדרש שכל טוב בראשית מג, יד),

^כ וכמו שהבאנו לעיל (אות ב) בשם הספורנו עה"פ 'ותעצר המגפה'.

והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו,
וימנע ויעצור כל מגפה ודבר וחולי מנחלתו, וירפא כל חולי עמו ישראל,
וישלח לנו את משיחו ויבנה לנו בית מקדשו, במהרה בימינו אמן!

לתגובות: 3126877@gmail.com